

Egia

Konponketa

Genero-
justiziadun
bakea

Bakearen eraikuntza
patriarkatua

Indarkeria eza

Gizarte-sarea

Sexu indarkeria

Bakezaletasuna

Emakume subjektu aktiboak

Feminizidioa

Espazio publikoa

Gerraosteko berreraiketa

**Gatazka-egoeretan
dauden emakumeak:
gogoetak,
ikuspegi feministatik**

Erresistentzia

Justizia soziala

Gatazka armatua

ACSUR
LAS SEGOVIAS

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACION INTERNACIONAL
NAZARTEKO LANIKETA ETA GARAIPENARI BURUZKO INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAIS VASCO - EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Egia

Konponketa

Genero-erabaketa
justiziadun
bakea

Bakearen erakundeak

atriarkatua

Indarkeria eza

Gizarte-sarea

Sexu indarkeria

Bakezaletasuna

Emakume subjektu aktiboak

Feminizidioa

Espazio publikoa

Gerraosteko berreraiketa

**Gatazka-egoeretan
dauden emakumeak:
gogoetak,
ikuspegi feministatik**

Erresistentzia

Justizia soziala

Gatazka armatua

ACSUR
LAS SEGOVIAS

hegoa

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACION INTERNACIONAL
NAZIOARTEKO LANKIDETZA ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAIS VASCO - EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Argitalpen hau “Generoa Garapenerako Hezkuntza: Iparra-Hegoa eztabaida-gaiak emakumeen agenda politikorako” proiektuaren barruan kokatuta dago. Besteak beste, zenbait eremu sortuko dira, zenbait gai garrantzitsuri buruz hausnartzeko eta feminismoa garapenerako lankidetzan kontuan hartzeko. Era berean, materialak eta laguntzarako tresnak ere sortuko dira, emakumeen menpetasunari eta desberdintasunari aurre egiteko.

Argitaratzailea:

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACIÓN INTERNACIONAL
NAIZIARTEKO LANKIDETZA ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAÍS VASCO • EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Bilbao • Zubiria Etxea. UPV/EHU

Lehendakari Agirre etorbidea, 83 • 48015 Bilbo

Tel.: 94 601 70 91 • Faxa: 94 601 70 40 • hegoa@ehu.es

Vitoria-Gasteiz • Arabako Campus-eko Liburutegia UPV/EHU

138 kutzatila - Nieves Cano, 33 • 01006 Vitoria-Gasteiz

Tel. • Faxa: 945 01 42 87 • hegoagasteiz@ehu.es

www.hegoa.ehu.es

Cedaceros 9, 3º izda • 28014 Madrid

Tel.: 91 429 16 61 • Faxa: 91 429 15 93

acsur@acsur.org

Via Laietana 45, A eska. 7è 3a • 08003 Bartzelona

Tel. 93 317 86 07

catalunya@acsur.org

www.acsur.org

CDan agertzen diren hitzaldiak:

ARAÑANDO LA JUSTICIA. VIOLENCIA SEXUAL, CONFLICTO ARMADO E IMPUNIDAD EN COLOMBIA. Sisma Mujer Korporazioko Arlo Juridikoko koordinatzailea, Kolonbia.

EL ROSTRO DE LAS MUJERES EN EL POSTCONFLICTO. CASO GUATEMALA. Fabiola García Galán. Giza Eskubideetako Lege Ekintzarako Komunikazio Unitateko koordinatzailea (CALDH), Guatemala.

ESTRATEGIAS DE ORGANIZACIONES DE MUJERES PARA UNA PAZ CON JUSTICIA DE GÉNERO. Irantzu Mendia Azkue. Hegoa Institutuko ikertzailea.

Ondorioen idazketa: Pilar Palacio • Koordinazioa: Amaia del Río eta Rocío Lleó

Euskerazko itzulpena: Labayru Institutua • Diseinua eta Maketazioa: Marra, S.L. • Inprimaketa: Lankopi S.A.

Lege Zenbakia: Bi-2211-08

ISBN: 978-84-89916-20-3

Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 2.5 Generikoa Espainia

Dokumentu hau Creative Commons-en lizentziapean dago. Aske zara lan hau kopiatzeko, banatzeko eta publikoki hedatzeko, betiere kontuan hartuta lanaren kredituak aitortu behar dituzula, eta ezin duzula merkataritza xedetarako erabili. Ezin duzu lan hau bestelakotu, eraldatu edo lan eratorririk sortu hartatik abiatuta.

Baimen osoa:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/es/legalcode.eu>

Laguntzaileak:

Aurkezpena

Argitalpen hau **Generoa Garapenerako Hezkuntzan: iparraldearen eta hegoaldearen arteko eztabaidagaiak emakumeen agenda politikorako** proiektuaren esparruan argitaratu da. Horren bidez, Hegoak eta ACSUR-Las Segoviasen lankide-tzarekin eta garapenerako hezkuntzarekin zerikusia duten eragileak sendotu nahi dituzte, giza garapenari begira genero-berdintasuna funtsezkoa dela onartu dezaten eta, horren ondorioz, genero-ikuspegia eraginkortasunez kontuan hartu dezaten lankidetzarako zein hezkuntzarako ekintzetan. Honako hau serie bateko hirugarren eta azken argitalpena da: “Emakumeen eskubide ekonomikoak: gogoetak, ikuspegi feministatik” (2007) eta “Emakumeen eragin politikoa eta partaidetza: gogoetak, ikuspegi feministatik” (2008).

2008ko otsailean, Bilbon eta Bartzelonan egindako “Emakumeak gatazketan” mintegi biei esker, topaketarako zein hausnarketarako gunea eskaini diegu GGKEei, emakumeen elkarteei eta mugimendu feministari. Izan ere, honako hauexek dira helburu nagusiak: emakumeen aurkako indarkeria gizonen menpetasunaren adierazpidea dela eta estatuek jorratu beharreko gai publikoa dela onestea, emakumeek bake-prozesuetan duten zeresana agerian jartzea, nazioarteko lankidetzan begirada kritikoa edukitzea eta, egitura patriarkalari eutsita, emakumeak kriminalizatu eta biktimizatu egiten dituzten diskurtsoak zein jarduerak gaitzestea.

“Emakumeak” eta “gatazkak” terminoak azalpen kontzeptuala egiteko esanahi-kategoria nahikoa zabalak diren arren, “Emakumeak gatazka egoeretan” mintegiek bi terminoak lotzea izan dute helburu, emakumeek gatazkak nola bizi dituzten agerian jartzeko (gatazkok, gainera, gerra baino dimentsio zabalagoan hartu dira kontuan) eta emakumeak gatazka armatuen helburu nagusietakoak direla azaltzeko. Era berean, azterketaren lehen mailan geratu beharrean, lanaren ondorioz emakumeak gatazketan bertan eta gatazken ostean nola mobilizatzen diren aztertu dugu, eta zenbait esperientzia

berreskuratu ditugu, gure erakundeen garapenerako lankidetzako programak bideratzeko. Lehenengo hausnarketa honetan, agerikoa da argudio eta ikuspegi asko eta asko azaltzen direla mintegiko gaia lantzeko orduan.

Agiri honetan, mintegian zehar sortutako zenbait ideia, gonbidatutako hizlariek jasotako informazioak edo emandako datuak eta parte-hartzaileek egindako lana biltzen dira. Parte-hartzaileek, hain zuzen ere, kontzeptuak arakatu dituzte, esperientziak trukatu dituzte eta esanahi berriak negoziatu edo batera eratu dituzte. Horrez gain, erakunde feministetako eta estatuko GGKEetako ordezkariak egindako ekarpen handia ere nabarmendu beharra dago, tokian tokiko barne-errealitateak, kontraparteekin garatutako lana eta hegoaldeko zein iparraldeko emakumeen eta euren erakundeen arteko elkarrizketa mahaigaineratu zituztelako. Horrela, bada, taldeek saio bakoitzaren amaieran egindako lanak aukera aparta eskaini zuen, ideia interesgarriak biltzeko, erakundeen jarduerak bideratzeko eta iparraldearen zein hegoaldearen arteko lankidetzaredu berriak eratzeko, justizia sozialaren dimentsioko koordinatu guztiak kontuan hartuta.

Mintegiak baterako ikaskuntzaren metodologian oinarritu dira. Horretarako, aurkezpenak eta mahai-inguruak hartu dira kontuan, errealitate bereziak ezagutu eta bertara hurbiltzeko asmoz. Ondoren, informazio horrek hausnarketa eta eztabaida suspertu ditu Bilbon zein Bartzelonan garatutako lan-taldeetan. Hori dela eta, edukiak sakonago aztertu dira, landutako kontzeptuak funtzionalak izan dira eta parte-hartzaileen jarduketa-errealitateen arabera egituratu dira. Parte-hartzaile gehienak, gainera, lankidetzako eta gizarte-garapenerako eragileen ordezkariak izan dira.

Argitalpenean bertan, hegoaldeko zein iparraldeko emakumeen hitzaldiak bildu dira CD batean: *“Justizia urratuz. Sexu-indarkeria, gatazka armatua eta zigorgabetasuna Kolonbian”*, Claudia Cecilia Ramirez (Sisma Mujer); *“Emakumeen aurpegia gatazkaren ostean. Guatemalaren kasua”*, Fabiola Garcia Galan (CALDH); eta *“Emakumeen erakundeen estrategiak, genero-justizian oinarritutako bake baterako”*, Irantzu Mendia Azkue (Hegoa). Hitzaldi horiek honako web hauetan ere badaude ikusgai: Bantaba¹ eta ACSUR-Las Segovias (www.acsur.org).

Aurkezpen hau amaitzeko, eskerrak eman nahi dizkiegu mintegietako saioetan hizlariak izan diren emakume guztiei, bertan egindako lanagatik: Claudia Cecilia Ramirez, Fabiola Garcia Galan eta Irantzu Mendia Azkue; bai eta mugimendu feministako erakundeei ere: Beltzez Jantzitako Emakumeak, Maria de Maeztu Foro Feminista, Plazandreok, Ahotsak, Dones per Dones, Emakumeen Ibilbide Baketsua, Plataforma Unitaria contra Violències Gènere eta Carmen Casas (36ko Doneseko ordezkari ohia). Era berean, eskerrik asko honako GGKEei: Gernika Gogoratuz, CEAR Euskadi, Mundubat, Colectiu Maloka, Entrepobles eta Grup de Dones d'Amnistia Internacional; bai eta hausnarketa hauen dinamizatzaile eta idazleari ere, lan bikaina egin duelako: Pilar Palacio. Horrez gain, eskerrik asko saioetara hurbildu diren guztiei eta lankidetzaren feministarako lan-estrategia zehatzak eta proposamenak zehazteko asmoz taldeetan zein osoko bilkuran eztabaidatu duten guztiei. Azkenik, eskerrik asko Eusko Jaurlaritzako Lankidetzaren Zuzendaritzari eta Garapenerako Nazioarteko Lankidetzaren Espainiako Agentziari, argitalpen hau kaleratzen eta mintegiak egiten laguntzeagatik.

Mintegia Emakumeak gatazka egoeretan (Bilbo)

Egitaraua

2008ko asteartea, otsailak 19

- 16:00 Agiri banaketa eta proiektuaren aurkezpena: Generoa Garapenerako Hezkuntzan: Iparra-Hegoa eztabaida-gaiak emakumeen agenda politikorako
- 16:15 Emakumeak gatazka egoeretan
Mintegiaren aurkezpena
- 16:35 ***Justizia urratuz. Sexu-indarkeria, gatazka armatua eta zigorgabetasuna Kolonbian***
Claudia Cecilia Ramírez. Corporación Sisma Mujer-eko sail juridikoaren koordinatzailea. Kolonbia.
- 17:20 Atsedena
- 17:45 ***Emakumeen aurpegia gatazkaren ostean. Guatemalaren kasua***
Fabiola García Galán. Komunikazio Unitatearen koordinatzailea (Centro para la Acción Legal en Derechos Humanos-CALDH). Guatemala.
- 18:30 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**
Pilar Palácio. Dinamizatzailea. Tarragonako Unibertsitate Rovira i Virgili unibertsitateko GREC (Genero, Arraza, Etnia eta Klasea) Diziplina Arteko Ikerketa Taldeko kidea.
- 20:00 Amaiera

2008ko asteazkena, otsailak 20

16:00 ***Emakumeen erakundeen estrategiak, genero-justizian oinarritutako bake baterako***

Irantzu Mendia Azkue. Hegoa Institutuko ikertzailea; bakearen eraikuntza eta nazioarteko lankidetzaz gerra osteko testuinguruetan gaiari buruzko tesia ari da egiten. Emakumeen erakundeek adiskidetzarako eta gizarte-egitura berreraikitzeko duten indarra (Bosnia-Herzegovina, El Salvador).

17:30 Atsedena

17:45 **Mahai-ingurua** Mugimendu Feministako Erakundeekin
Mujeres de Negro, Forum Feminista María de Maeztu, Plazandreak, Ahotsak.

18:45 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**
Pilar Palacio. Dinamizatzailea.

20:00 Amaiera

2008ko osteguna, otsailak 21

16:00 **Mahai-ingurua** GGKEekin
Gernika Gogoratuz, CEAR Euskadi, Mundubat.

17:15 Atsedena

17:45 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**
Pilar Palacio. Dinamizatzailea.

19:45 Mintegiaren amaiera

Mintegia Emakumeak gatazka egoeretan (Bartzelona)

Egitaraua

2008ko astelehena otsailak 25

- 16:00 Agiri banaketa eta proiektuaren aurkezpena: Generoa Garapenerako Hezkuntzan: Iparra-Hegoa eztabaida-gaiak emakumeen agenda politikorako
- 16:15 Emakumeak gatazka egoeretan
Mintegiaren aurkezpena
- 16:35 ***Justizia urratuz. Sexu-indarkeria, gatazka armatua eta zigorgabetasuna Kolonbian***
Claudia Cecilia Ramírez. Corporación Sisma Mujer-eko sail juridikoaren koordinatzailea. Kolonbia.
- 17:20 Atsedena
- 17:45 ***Emakumeen aurpegia gatazkaren ostean. Guatemalaren kasua***
Fabiola García Galán. Komunikazio Unitatearen koordinatzailea (Centro para la Acción Legal en Derechos Humanos-CALDH). Guatemala.
- 18:30 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**
Pilar Palacio. Dinamizatzailea. Tarragonako Universitat Rovira i Virgili unibertsitateko GREC (Genero, Arraza, Etnia eta Klasea) Diziplina Arteko Ikerketa Taldeko kidea.
- 20:00 Amaiera

2008ko astartea otsailak 26

16:00 ***Emakumeen erakundeen estrategiak, genero-justizian oinarritutako bake baterako***

Irantzu Mendia Azkue. Hegoa Institutuko ikertzailea; bakearen eraikuntza eta nazioarteko lankidetzaz gerra osteko testuinguruetan gaiari buruzko tesia ari da egiten. Emakumeen erakundeek adiskidetzarako eta gizarte-egitura berreraikitzeko duten indarra (Bosnia-Herzegovina, El Salvador).

17:30 Atsedendia

17:45 **Mahai-ingurua** Mugimendu Feministako Erakundeekin

Dones per Dones, Ruta Pacifica de las Mujeres, Plataforma Unitaria contra Violències Gènere eta Carmen Casas (36ko Doneseke ordezkari ohia).

18:45 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**

Pilar Palacio. Dinamizatzailea.

20:00 Amaiera

2008ko asteazkena, otsailak 27

16:00 **Mahai-ingurua** GGKEekin

Colectivo Maloka, Entrepobles eta Amnesty Internationaleko emakume taldea.

17:15 Atsedendia

17:45 **Parte-hartzaileen sakontze lana: gogoeta taldeka eta guztien artean**

Pilar Palacio. Dinamizatzailea.

19:45 Mintegiaren amaiera

Gogoetak

Kontzeptuen berrikuspen kritikoa

Gaia konplexua denez eta parte-hartzaileen esperientziak ugariak direnez, bi mintegietan egindako talde-lanean, oinarrizko zenbait kontzepturi buruz hausnartu zuten. Lankidetzaren eta gizarte-garapenaren arloan lan egiten dugunok honelako kontzeptuak erabiltzen ditugu sarritan: *bakea*, *indarkeria*, *gatazka*, *gatazkaostea* edo *gizarte-sarea*. Nolanahi ere, bi mintegietan garatutako eztabaidetan, egiaztatu egin ahal izan da norberak kontzeptuoi ematen dien esanahia oso desberdina dela eta faktore askoren eraginpean dagoela. Hori dela-eta, lehenengo eta behin nabarmendu egin behar da **bakea terminoa ulertzeko modu ugari** daudela. Beharbada, zenbait testuinguruan termino horren erabilera politizatu egin denez, edukirik “gabe” geratu da. Horren ondorioz, *bakearen* esanahia hitzartu behar dugu ezinbestean. Beraz, *bakea* terminoari adjektiboa jarri behar diogu alboan, kontzeptuari esangura zehatzagoa emateko. Bertan, *bakea eta justizia* terminoa erabiltzea proposatu zen. Horren osagarri, adostu egin zen *bakea* ez dela “gatazkarik eza”, terminoaren kontzepzio klasiko greziarra kontuan hartuta (*eirene*). *Bakea*, hain zuzen ere, bidea da, Gandhiren filosofian adierazten den bezala (*ez dago bakerako biderik, bakea bera da bidea*). Horren ondorioz, “betiereko bakea” *utopia* da.

Kontzeptuei eta euren esangurari buruzko hausnarketari eutsita, taldeek **sexu/genero/patriarkatuaren eta gatazka armatuaren artean dauden loturak** jorratu zituzten. Lehenengo eta behin, berretsi egin zen gatazka armatua eta sistema patriarkala lotuta daudela eta **sistema neoliberala patriarkatuarekin** lotuta dagoela. Beraz, atzera elikatzeko harremana dago euren artean. Orduan, sistema patriarkalak balio-hierarkia ezartzen du berez, eta gatazka armatuetan agertzen diren era gutzietako indarkeriek hierarkia hori erabiltzen dute (zuzena, egiturazko eta kulturala). Balio-hierarkia bera gizartearen

² Marcela Lagardek sortutako terminoa, in Lagarde, Marcela, *Género y feminismo. Desarrollo humano y democracia*, Madril: Horas y horas, 1996, 50. or.

³ CALDH erakundeko Fabiola García Galán lankideak Mintegian aurkeztutako ponentziatik (*El rostro de las mujeres en el postconflicto. El caso de Guatemala*) ateratako definizioa.

banaketa generikoaren arabera eratzen da², eta sexuaren zein generoaren arteko lotura zuzena zehazten du (gizona/gizonezkoa *versus* emakumea/emakumezkoa). Era berean, gerra bera patriarkatuaren adierazpen goren delako adierazi zuten lan-taldeen artean.

Era guztietako indarkeriei dagokienez, honako hauexek egituratu ziren, batez ere: zuzena, egiturazkoa eta kulturala. Zailtasun handiak sortu ziren, mota bakoitzerako muga hermetikoak ezartzeko orduan, sarritan euren artean nahasten direlako gatazka-testuinguruetan eta batak bestea sendotzen duelako.

Kolonbiako Sisma Mujer erakundeko Claudia Cecilia Ramirezek eta Guatemalako CALDHko Fabiola Garcia Galanek euren hitzaldietan egindako ekarpenek gatazka-testuinguruetan eta osteko lan psikosozial bateratuan sarritan ezkutatutako funtsezko elementua utzi zuten agerian. **Gaur egungo gatazketako gerra-dinamikaren barruan unean uneko indarkeria berezitat hartzen den indarkeria sexualaz** ari gara. Indarkeria sexualak bete-betean jipoitzen ditu emakumeak, patriarkatuak inposatutako gizarte-eraketa generikoaren ondorioz, batez ere, eta gerrako indarkeriaren izaera sexualaren beraren ondorioz (generoak kontuan hartuta). Hori horrela izanik ere, indarkeria sexuala unean-unean hedatzen da, eta ez da antolatutako indarkeria sistematikotzat hartzen, Kolonbiako edo Guatemalako kasuetan tamalez egiaztatu ahal izan dugun bezala. Indarkeria sexuala horrelaxe agertzen da gerra-egoeran, eta emakumeei kalte egiteko mekanismo bakarra da (indarkeria zuzena). Bere dimentsio sinbolikoan, gainera, etsaia menderatzea eta bere kultura/nortasuna suntsitzea du helburu. Horrez gain, indarkeria sexual horren adierazpenak ugariak direla esan behar dugu: esklabotza sexuala edo feminizidioa eta gaur egun arlo horretan dagoen zigorgabetasuna. Hori dela-eta, horrelako ekintzak betikotu egiten dira, Kolonbian egiaztatu ahal izan dugun bezala.

Era berean, bi mintegietan **feminizidioaren benetako esangurari** buruz eztabaidatu zuten. Guatemalako CALDHko kideen esanetan, *“emakumeen aurkako era guztietako indarkeria ankerra da, eta emakumeei gorrotoa adieraztea du helburu nagusi. Modu sistematikoan gertatzen da leku eta une zehatz batean, estatuaren zigorgabetasunaren eta tolerantziaren babespean, eta, horren ondorioz, batzuetan, bortizkeria ikaragarriaz erailtzen dituzte emakumeak”*.³

Gatazketan, biktimak ez ezik, eragileak ere bagara emakumeek

Gero, lan-taldeetan, **biktima kontzeptuari** buruz eztabaidatu zuten, baina batez ere, sarritan emakumearen zein biktimaren artean dagoen lotura zuzenari buruz. Horrela, bada, ñabartu egin zen “biktimen” etiketa beste aldean daudenean jartzen dietela, besteek jartzen dietela. Modu berean, alargunez, neska umezurtzez... hitz egiten dugunean, beti-beti amaren eta/edo zaintzailearen rola dugu buruan, eta jarrera horrek lotura estu-estua dauka kontzepzio-esparru patriarkalarekin. Hori dela-eta, **biktima** terminoa emakumeek gatazkan bizitakoaren arabera zehaztuko da, eta galeraren nahiz oinazearen esperientzia hartuko da kontuan. Dena dela, ezeren gainetik, emakumeak eurak eta emakume moduan izan duten eta daukaten izaera hartuko dira kontuan (euren lotuneetatik haratago).

Bestetik, **biktimizez barik bizirauleez** hitz egin beharrari buruz eztabaidatu zen. Era berean, oso kontuan hartu zen hegoaldeko emakumeen zenbait erakundek **biktima** terminoa aukeratzen dutela, hitz hori erabiltzean giza hiltzailearen bat dagoela esan nahi duelako, hau da, indarkeria betikotzen duen norbait dago atzean. Alde horretatik, ideia hori onartzen badugu, biktimak egiarako eskubidea du, beraz. Gainera, bi mintegietan behin eta berriro adierazi denez, erakundeek bete-betean lan egiten jarraitu behar dute, egia/justizia/ordaina trinomioa lortzeko. Arlo batzuetan, adiskidantza terminoa ere hartzen da kontuan, baina mintegiko hausnarketetan ez zuten adiskidantza maila berean jarri nahi izan, azken urratsa izan daitekeela onartu arren, hizpide ditugun testuinguru eta esparruetan egia/justizia/ordaina prozesua izan behar delako nagusi.

Gatazka-egoeran subjektibo aktibotzat hartutako emakumeen ideiarekin lotura zuzena duen beste alderdi baten arabera, onartu egin behar da gatazkaren aurretik, bitartean eta ondoren **oso garrantzitsua dela gizarte-sareari eustea eta sare hori lantzea**. Hasteko, oso kontuan hartu zen gaur egungo gatazka armatuen helburuetako bat gizarte-sareari kalte egitea dela. Horregatik, gizarte-sareak zeresan handia dauka gatazken ostean eta, horren ondorioz, berriraketa-prozesuan. Horrela, aipatutako adibideen inguruan baieztatu zen emakumeak gizarte-sare aktibo horretako muina direla gatazka armatuan zehar. Hori dela-eta, emakumeek horren araberrako ordezkagarritasuna eta erabakigarritasuna izan beharko lituzkete gatazken ostean. Hartara, adostu egin zen oso-oso premiazkoa zela **emakumeen mugimendua eta mugimendu feminista agerian jartzea**, funtsezko **eragilea delako** gerraosteko berreraikuntzan eta gizarte-sareko kide aktiboa delako.

⁴ Irudiei dagokienez, interesgarria deritzogu Virginia Wolfen hitzak gogoratzeari: “(...) jakina, argazkiak ez dira burura zuzendutako argumentazioak, baizik eta ikusmenera zuzendutako gertakarien adierazpen hutsak. Baina bere sinpletasunean, erabilgarriak izan ahal zaizkigu. Egiazta dezagun ea, argazki berbera ikustean, gauza berbera sentitzen dugun.”, Wolf, Virginia, *Tres guineas*, Bartzelona: Femenino Lumen, 1999, 19. or.

⁵ Lan honetan bildutako argazkiak: Matthews, Jenny, *Mujeres y Guerra*, Bartzelona, Oxfam, 2003.

Aukeratzat hartutako gatazka; emakumeek ekimena hartzen dute

Emakumea/biktima eta emakumea/biziraulea arteko hausnarketari eutsita, **gatazka armatuko testuinguruetan bizi izan ziren emakume horien inguruan eratutako gizarte-irudiak** nabarmendu behar ditugu, hain zuzen ere, baina batik bat, iparraldera hegoaldean bizitako errealitatei buruz iristen zaizkigunak. Beharbada beti ez dute nahita egin, baina masa-komunikabideek zeresan handia izan dute joera horretan, azken batean gatazka-egoeretan dauden emakumeen errealitatea hurbildu digutelako irudien bitartez⁴. Horrela, gehienetan, irudi horiek tristura, oinazea, sufrimendua, isiltasuna eragiten dizkigute, baina aldi berean, sakonago aztertuz gero, erresistentzia, itxaropena edo duintasuna ere pizten dizkigute. Hori guztiori kontuan hartuta, badirudi gatazka-egoeretan dauden emakumeen rola ugariak direla benetan, inposatuak edo eurek berez aukeratuak diren kontuan hartu gabe eta rol horiek osagarriak izan daitezkeela edo partekatu egin daitezkeela kontuan hartuta. Horren ondorioz, mintegietan argi eta garbi ikusi genuen oso garrantzitsua zela rola etiketa bakar moduan ez erabiltzea. Emakumeak, gainerako gizakiak bezala, subjektu aktiboak dira eta egoeren aurrean erabaki eta erantzun egiten dute, euren ibilbidearen, aurreikuspenen eta aukeren arabera.

Horren adierazgarri, mintegietan, Jenny Matthews⁵ dokumentalistak Salvadorren, Nikaraguan, Ruandan, Angolan, Txetxenian edo Kosovon hartutako zenbait argazki atertu genituen. Bertan agertzen denez, emakumeek erkidegoko bizimodua zaindu eta sostengatzen dute (dimentsio sozial, afektibo eta ekonomikoan), subjektu mobilizatuak eta mobilizatzaileak dira, biktimak eta bizirauleak dira eta, gatazkatik kanpo, ekoizpena/ugalketa/erki-degoa rol hirukoitzari eusten diote. Beraz, gatazka-errealitateak bizi dituzten emakumeen zeregina ez da pasiboa, guztiz kontrakoa baizik. Izan ere, bi mintegietan aipatutako adibideek egiaztatu egiten dute **emakumeak eurak direla** lehen nabarmendu dugun **gizarte-sare horri eusten diotenak**. Munduko leku askotan, emakumeek erabakitze, esateko, egiteko, emakumeen arteko elkartasuna garatzeko eta eragile politiko bihurtzeko gaitasuna dute. Beraz, emakumeen talde askorentzat **gatazka-epealdia oso une egokia izan da euren kabuz antolatze**ko eta hitza berreskuratzeko. Horrelako talde gehienak gatazken ostean ere egon dira abian, eta euren lana funtsezkoa izan da oroimena berreskuratzeko eta giza eskubideak defendatzeko orduan.

Hain zuzen ere, **gatazka-testuinguruetan generoaren ikuspegitik justizia sozialaren alde antolatzen diren emakumeen ekimen** ugariak ikusita, Bilbon zein Bartzelonan hitzartu egin zen emakumeek gatazka-testuinguruan izan dutela “rol-aukera” hori bete-betean bizitzeko abagunea. Horixe bera adierazi zuen Irantzu Mendiak⁶ bere hitzaldian. Horrez gain, erakundeek garatutako lan psikosozialean “generoaren betaurrekoak” kontuan hartu behar direla azaldu zuen (bakerako ikaskuntzetan generoa berandu sartzean sortu da gabezia hori). Horren osagarria, emakumeen erakundeek bakearen eraketan (metodoei zein emaitzei begira) garatutako lan bikaina nabarmendu behar dela dio.

⁶ Informazio gehiago lortzeko, Irantzu Mendiak lankidearen *Estrategias de las organizaciones de mujeres para una paz con perspectiva de género* ponentziaren agiria kontsultatu daiteke.

Baketik hurbilago ote gaude emakumeok?

Era berean, taldeen eztabaidagai luzeak izan ziren beste puntu batzuk ere nabarmendu behar ditugu. Esate baterako, **feminismoaren eta bakearen eraketaren arteko ustezko loturak**. Horrela, bada, egiaztatu egin genuen gatazka-egoeretan dauden emakumeen erakunde guztiak ez direla feminismotik sortzen eta, are gehiago, ez dutela euren elkartea erakunde feministatzat hartzen. Bestetik, egia ere bada beste askok pentsaera feminista hartzen dutela abiapuntutzat. Horri dagokionez, erakunde feministak eta emakumeen erakundeak nahastu behar ez zirela azpimarratu genuen.

Bestetik, amatasunaren eta bakezaletasunaren arteko ustezko lotunea jarri genuen zalantzan. Horri dagokionez, egia da zenbait korrontek euren lotura zuzena ezartzen dutela. Beraz, badirudi emakumeak “baketsuagoak” garena biologiaren aldetik. Era berean, agerikoa da bakea eratzen duten emakumeen zenbait taldek amak edo ugaltzaile biologikoak direla nabaritzen dutela (esate baterako, Argentinako Maiatza Plazako Amak edo Amonak edo Salvadorko COMADRES). Hori horrela izanik ere, bakezaletasuna amatasunaren menpean jartzeko ideia bertan behera utzi zen, bakea eratzeko gaitasuna eta gerra-suntsipenerako gaitasuna ez direlako giza biologiaren berezko ezaugarriak. Izan ere, gizartea aldatzeko edozein aukera ezeztatuko lukete.

Era berean, argudio horrek gogora ekarri zigun historian zehar emakume askok parte hartu dutela egitura militar eta belikoan. Testuinguru armatu gehienetan, hain zuzen ere, emakumeek makina belikoari eman eta ematen diote

euskarria (Munduko II. Gerran Europako herrialde batzuetan gertatu zen bezala). Dena dela, are sakonago aztertu genituen armadaren, talde paramilitarren, segurtasun-indarren... bidez gatazkan bete-betean parte hartu duten emakumeen kasuak. Agerikoaenez, emakume guztiak ez dira tradizioaren arabera esleitutako rol hirukoitza garatzera mugatzen (ekoizpena, ugalketa eta erkidegoaren kudeaketa). Hori dela-eta, emakume batzuek esparru publikoarekin eta gizonen eremuarekin zerikusi handiagoa duten rola hartu dituzte euren gain.

Bakerako emakumeen erakundeen zenbait estrategia

Bakea eratzen duten emakumeen ekimenak nola sortu eta antolatzen diren sakon aztertzean, euren bake-ideia edozein dela ere, oso interesgarria iruditu zitzaigun zer estrategia bateratu erabiltzen dituzten zehaztea. Euretako bat ez-indarkeria izan ohi da, bai eta karga sinbolikoz betetako salaketak eta sentsibilizazioa ere. Horra hor Kolonbiako Emakumeen Ibilbide Baketsua elkarteko ekintzak eta kolore bakoitzari ematen dioten esangura. Izan ere, Maiatza Plazako Amonen eta Amen antzera, zapi zuria daramate buruan (diktadura militarrean desagertutako neska-mutiko haien pixoihalen sinbolo moduan), lutoaren sinboloa den jantzi beltza daramate soinean eta isi-isilik agertzen dira Beltzez Jantzitako Emakumeen Nazioarteko Sareko plaza publikoetan. Gure testuingurura gehiago hurbilduta, Ahotsak elkartek elkartasunaren eta bakearen sinboloa den zuhaitz bat landatu du Euskal Herriko herri bakoitzean, Gernikako haritzaren esangurari eutsita.

Bestetik, horrelako taldeek emakumeentzako esparru publikoa aldarrikatzen dute gatazketan eta gatazken ostean. Euren ustez, emakumeek historia alternatiboaren eraketan parte hartu behar dute, pentsaera autonomoa izan behar dute (gatazka-egoeretako berezko gizarte-polarizaziorako joeratik haratago), euren kabuz antolatzeko gai izan behar dira, ez dute etsi behar, gizarte-konpromisoa izan behar dute, sormen handiko metodoak eta ekintzak jarri behar dituzte abian, giza harremanak balioetsi behar dituzte eta, azkenik, esparru horiek etengabe eratu behar dira eta pentsaera originala sortzeko aukera eskaini behar dute, berezko eta benetako diskurtso berritzailea garatu ahal izateko.

Emakumeen bakea eta gatazkaostea

Mintegietan adierazitakoaren arabera, bakeak genero-dimentsioa hartu behar du kontuan. Beraz, **“bakeaz eta genero-justiziaz”** hitz egin behar dugu. Horri buruzko adibide asko bildu genituen, eta “emakumeen bakean” zer hartu behar den kontuan argitu ziguten. Guatemalako CALDH, Kolonbiako Emakumeen Ibilbide Baketsua edo Sisma Mujer, Afganistaneko RAWA, Belgradeko edo Palestinako eta Israeleko Beltzez Jantzitako Emakumeak... adibide argiak dira, emakumeek aldaketarako eragile eta adjektibodun bakearen defendatzaile moduan duten ahalmena nabarmentzeko orduan. Bake horretan, gainera, egia/justizia/ordaina hartu behar dira kontuan, emakumeak eroso eta seguru sentitu daitezten.

Ideia horiek zenbait emakume autorek adierazitakoarekin erkatuta⁷, bi mintegietako parte-hartzaileek adierazi zuten, **premiatzakoa da tradizioaren arabera emakumeei esleitutako zenbait jardun eta jarrera bakearen eta genero-justiziaren aldeko oinarritzko elementutzat hartzea**. Horren ondorioz, bakea zer den berriro azaltzeko orduan, genero-ikuspegi hartu beharko litzateke kontuan, eta gure erakundeek horren jakitun lan egin beharko lukete.

Hori dela-eta, berriro aztertu genuen gatazkaostea berez indarkeria armatutik irten ondoren erkidegoaren egiturak eta oinarriak berriro zehazteko eremua den ala ez. Hain zuzen ere, une egokia izan daiteke oinarritzko erakundeentzat eta emakumeen mugimenduarentzat, egitura bidezkoagoak, berdintasunezkoagoak, ordezkagariagoak, partaidetzakoagoak eratu ditzaketela, genero-justizia eta emakumeen bakea kontuan hartuta. Edonola ere, bertan eztabaidatutakoaren arabera, zaila izan behar da gatazken ostean gaiok berreskuratzen hastea. Gatazkaosteetan, hain zuzen ere, gizarte-sarea oso hondatuta egon ohi da, eta, etxean, emakumeen aurkako indarkeria areagotzen da, batez ere.

Aldi berean, emakumeen agenda bigarren mailan geratzen da, esparru publikoan ordezkari-tza edukitzeko aukera gutxi dauzkate-eta. Gizonak erkidegoko bizitzara itzultzen dira, eta, berriro ere, euren postuak betetzen dituzte esparru publikoan. Hori dela-eta, emakumeek egindako lan guztia ezkutuan geratzen da berriro, eta emakumeen erakundeek gatazkan bertan egindako eskariak albo batera uzten dira.

⁷ Gai honetan sakontzeko, interesgarria da Díez Jorge, M.ª Elena eta Mirón Pérez, M.ª Doloresen "Una paz femenina" kapitulua, in Molina Rueda, Beatriz y Muñoz Muñoz, Francisco A., *Manual de Paz y Conflictos*, Granada: Universidad de Granada, 2004, 67-94. or.

⁸ Proiektu honen barruan dago *Gatazka-egoeran dauden emakumeak* Mintegiaren eraketa, aurretiaz egindako *Emakumeen eskubide ekonomikoak eta Emakumeen eragin politikoa eta partaidetza hiritarra* mintegiekin batera, biak ala biak dagokion txostena argitaratuta dutela.

⁹ 1325 Ebazpena, Emakumeak, Bakea eta Segurtasuna, Nazio Batuen Segurtasun Kontseiluak onartua 2000ko urriaren 31n egindako 4213 saioan. Ebazpena interneteko helbide honetan kontsultatu daiteke:
[www.un.org/womenwatch/ods/S-RES-1325\(2000\)-S.pdf](http://www.un.org/womenwatch/ods/S-RES-1325(2000)-S.pdf)

Horrez gain, nazioarteko harremanen dinamikari erreparatzen badiogu, generorik ageri ez denez, zaila da emakumeek gatazka irekien zuzendutako salaketak eta laguntza berreskuratzea. Horri dagokionez, bi mintegietan, garapenerako lankidetzako eta laguntza humanitariorako programek emakumeen ahalegina indartzeko eta agerian jartzeko zer egin dezaketen aztertu genuen.

Lankidetzaprogrametarako orientazioak

Gatazka-egoeretan bizi diren emakumeen errealitateak sakon aztertu ondoren, mintegietako parte-hartzaileok *Generoa Garapenerako Hezkuntzan: Iparra-Hegoa eztabaida-gaiak emakumeen agenda politikorako* proiektuko⁸ helburuei buruz hitz egin genuen. Batez ere, gain-gainetik zehaztu behar genuen iparraldeko erakundeok lankidetzak nola garatu behar dugun eta berriro azaldu behar genuen nolako harremanak izan behar genituen hegoaldeko kontraparteekin.

Lehenengo eta behin, nazioarteko jarraibideak daudela nabarmendu behar da; esate baterako, Nazio Batuetako Segurtasun Kontseiluak *Emakumei, Bakeari eta Segurtasunari* buruz emandako 1325. Ebazpena. Gomendio horren arabera, emakumeek bete-betean parte hartu behar dute gatazka konpontzeko eta planetako bakea zein segurtasuna eratzeko maila guztietan⁹. Hala ere, mintegietan kritikatu egin zen legegintza-esparruek ez dutela aldaketa politikoa bermatzen. Era berean, 1325. Ebazpenari dagokionez, aipatu egin zen zenbat eta zenbat interpretazio dauden euren gain hartzen duten eragileen arabera. Izan ere, proposamen batzuk ez datoz bat emakumeen erakundeek mintegietan defendatutakoarekin. Horren adierazgarri, emakumeak esparru guztietan integratu behar direla interpretatzen da, eta, bertan, indar armatuak beste esparru bat izango balira bezala agertzen dira. Hori guztiori ez dator bat gerraren aurka dauden emakumeen erakunde gehienek filosofiarekin. Izan ere, euren ustez, bakea lortzeko, gizartea desmilitarizatu egin behar da, eta armadak desegin egin behar dira.

Bigarrenez, nazioarteko erregulazioetatik haratago, ezinbestekoa da azken hamarkadotako nazioarteko lankidetzarako politikak berrikustea. Egiaztatu egin dugu genero-ikuspegia orain dela gutxi hartu dutela kontuan eta, gaur egun ere, eragile askok emakumeak nabarmentzeko prozesuarekin nahasten dutela. Beraz, EEG (Emakumeak eta Garapena) eta GEG (Generoa eta Garapena) ikuspegiaren arteko aldea berrikusi behar dugu. Lehenengoan, lankidetzaren programak emakumeak dituzte helburu, eta gizarte-garapenerako subjektu emankorrak direla hartzen dute kontuan (horrela, programen ekintza biderkatzailea bermatzen da). GEG ikuspegiaren, ordea, azterketa eta aldaketarako borondatea askoz maila sakonagoan oinarritzen da. **GEG ikuspegiak genero-harremanak jarri nahi ditu kolokan** eta askoz azterketa zabalagoa egin nahi du alde aurretik. GEG ikuspegiaren lankidetzaren programetan, emakumeek, gizonek, neskatuek eta mutikuek osatutako erkidegoa hartzen dute kontuan, eta, euren helburuetan agertzen den estrategia politikoa genero-desberdintasunarekin lotuta dago (sexu biologikoetan azaltzen da) erkidego bakoitzean. Azken batean, GEG ikuspegia asmo handiagokoa da, emakumeen eta gizonen artean botere-desberdintasun handiak daudela onartzen duelako (egiturazko indarkeria eta indarkeria kulturala).

Dena dela, oso gogoan eduki behar dugu gatazka-errealitateak bizi dituzten emakumeek premia psikosozial bereziak izango dituztela gatazkaren ostean. Beraz, berriro esan behar dugu testuinguru armatuetako indarkeriak ere desberdintasun sexualak dituela, genero-ereduen arabera. Hori dela-eta, **suspertzeko lan psikosozialak desberdintasun horiek ere hartu behar ditu kontuan, eta, horren ondorioz, emakumeen sufrimendua eta gaitasuna ez ezkutatzeko programak diseinatu behar dira**. Horrez gain, horrelako gainerako lan psikosoziala bat etorri behar da emakumea/biktima irudia betikotzeko arriskuei buruz aipatutakoarekin.

Ondoren, oso interesgarria da aztertzea nolako harremana sortzen den iparraldeko eta hegoaldeko erakundeen artean. Historian zehar, nazioarteko harremanetan, legatu patriarkala izan da nagusi, eta, bertan, argi-argi bereizi daitezke inplikaturako eragileen arteko hierarkia zurruna dagoela. Joera horrek lankidetzaren harremanen esparruan ere badu eraginik, **eragile emakumeen eta eragile hartzailen arteko ohiko bereizketa** egiten delako. Agerikoa denez, eragile emakume gehienak iparraldean daude; eta bigarrenak, hegoaldean. Teoria feministen arabera, sexuen arteko desberdintasun-harremanean zeresan handia du balio patriarkalen eskalaren finkapenak. Hori dela-eta, gizonen ohiko balioak emakumeen ohiko balioen gainetik egon dira beti. Gauza bera gertatzen da, nazioarteko lankidetzaren esparrua parametro horien arabera aztertzen badugu.

Horregatik, zenbait korrante feministaren ekarpenak oso erabilgarriak izan daitezke, nazioarteko lankidetzaren barruan harreman-sistema berria ezartzeko. Lehenengo eta behin, iparraldearen eta hegoaldearen arteko harremanak berdintasunezkoagoak izan behar dira, baliabide ekonomikoak nork dituen eta erabiltzen duen alde batera utzita. Horren osagarri, lehendik dagoena kontuan hartzen duten lankidetzaprogramak sustatu behar dira iparraldetik eta, ez, sarritan egiten den bezala, iparraldetik ikusitakoaren arabera ezerezetik hasi behar diren programak. Alde horretatik, mintegietan, hegoaldeko erakundeen funtzionamendua nolakoa den ikusi ahal izan genuenez, asko eta asko ikasi genuen funtzionatzeko modu berri horiei buruz. Emakumeen erakundeek eurek eratzen ari diren erakundeak direla diote, eta funtzionatzeko zein kudeatzeko ereduen bila dabiltza, euren diskurtso politikoen filosofia kontuan hartuta. Horretarako, errealitate eta une bakoitzera egokitzen diren askoz dinamika malguagoak sortu behar dituzte, egitura horiek ez dute indarkeria instituzional handiagoa sustatu behar eta alderdi teknikoak zein eraginkorrek egituratu behar dira, indarkeria jasan dutenen alderdi gizatiar eta emozionalena kontuan hartuta. Beraz, iparraldean geure buruari galdetu behar diogu nola babestu ditzakegun lehendik dauden ekimen horiek.

Horren guztiorren ondorioz, **iparraldeko jarduketak hegoaldeko errealitateetan eduki dezakeen eragina balioetsi behar dugu**. Askotan kuantitatiboak baino ez diren helburuen lorpenaren gainetik, babestuko ditugun prozesuak eta metodologia jarri beharko genituzke. Gizarte-lanean eta lankidetzan, argi eta garbi eduki behar dugu gure ekintzak erkidegoa garatzeko prozesuaren akuiluak edo oztopoak izan daitezkeela. Beraz, bermatu egin behar da gatazka irekian mobilizaziorako gaitasuna dutela egiaztatu duten emakumeen erakundeak eurak izango direla protagonistak. Izan ere, horrelaxe baino ez dago luzaroan eta ingurunean emaitza iraunkorrek lortzerik.

Era berean, beste bi alderdi ere hartu behar ditugu kontuan, lankidetzari eta generoari buruz hitz egitean: **genero-zeharkakotasuna eta emakumeen jabekuntza**. Biak estrategia metodologiak direnez, genero-ikuspegidun lankidetzaprogramek apurka-apurka hartu dituzte kontuan. Lankidetzako genero-zeharkakotasunak generoaren azterketa programako dimentsio guztietan ezartzea du helburu. Horretarako, GEG ikuspegian proposatutakoa hartzen du kontuan, eta egiturak aldatzeko moduko mekanismoak aukeratzen ditu, gizon zein emakumeen arteko desberdintasunak desagerrarazi ahal izateko. Bestetik, emakumeen jabekuntza tresna berezia da. Izan ere, genero-desberdintasunaren egituren ondorioz emakumeek esparru publikoetan protagonismorik ez dutela antzeman ondoren, euren esparrua eskaintzen die emakumeei, euren

gizarte-ekarpenaz eta ahalmenez hausnartu dezaten eta esparru publikoan parte hartu dezaten. Beraz, lehenengoa lankidetz-eragile moduan garatzen dugun jardueran oro har ezartzeko moduko eredu estrategikoa izan daitekeen arren, emakumeen jabetasuna baliabide estrategiko erabilgarria da testuinguru zehatz batzuetan, eta, alde aurretik, emakumeen premiak zeintzuk diren aztertu beharra dago.

Horrez gain, iparraldeko lankidetz-erakundeok egin beharreko autokritika horren ondoren, **genero-harremanetan zer eredu landu behar dugun** aztertu beharra dago. Sarritan, konturatu gabe bada ere, gure gizartearen oinarrien arabera diseinatutako genero-harremanen eredu egokia hartzen dugu kontuan. Hala ere, jakin badakigu gure ereduaren gure esparru kultural, sozial, etiko eta ekonomikoaren arabera sortu dela eta kanpoko ereduak esportatzeak ezertarako balio ez duela. Edonola ere, oraindik herentzia etnozentriko handia dugu beste errealitate batzuei begiratzen diegunean, eta zehatz-mehatz esaten digu zer parametrotan mugitu behar garen edo mugitu gaitzkeen. Jokabide kolektibo hori indarkeria kulturala izan daiteke hegoaldearentzat, nazioarteko lankidetzan ideologia sakon hori alde batera uzten ez badugu.

Era berean, galdera bera egin dezakegu **guretzat garapena zer den** azaltzean. Beharbada, hain hitz erabilia denez, oso gutxitan aztertu dugu zer esangura ematen diogun. Modu berean, “garapenak” ñabardura ugari eduki dezake, gure lanaren helburu den taldearen edo lekuaren arabera. Mintegietan ikusi genuen bezala, bakerako eta justiziarako ekimen ugariak sustatzen dituzten emakumeek garapena ulertzeko modu bereziak dituzte. Egia esan, kutsu ekonomikoa handia da, baina ez nagusia, gizarte eta giza alderdia ere oso kontuan hartzen delako. Gatazketan eta gatazken ostean lan egiten duten emakumeen talde horientzat, giza garapena eta egia/justizia/ordaina trinomioa batera doaz. Horiek gabe, ez dago bakea eraterik eta giza dimentsioa kontuan hartzen duen garapena sustatzerik.

Azken batean, oraindik bide luzea dugu aurretik, testuinguru kultural eta erkidego bakoitza bere garapen-prozesuko protagonista bakarra dela onartzeko. Gainera, bere errealitatea inork baino hobeto ezagutzen duenez, prozesuko liderra izan behar da erabat. Horrela, iparraldetik laguntzen dugun erakundeok konfiantza-harremanari eutsi behar diogu, geure kontrapartearen alboan jarri ahal izateko. Horrelaxe baino ez dago ikaskuntzaren bideari ekiterik. Bertan, gainera, nazioarteko lankidetzak bakoitzarentzako garapen-eredua zehazteko aukera eskaini behar du hegoaldean, nork bere esparrua izan dezan. Iparraldean, ordea, autokritika egiteko abagunea eskaini behar digu, munduan berriro lekuratzeko aukera izan dezagun.

